

שקיעת הסוציולוגיה הישראלית

אלק ד' אפשטיין

בשנת 1993 נוסף למדף הספרים האקדמי קובץ מאמרים שכותרתו החברה הישראלית: היבטים ביקורתיים. הספר הכיל, כיאה לשמו, אסופה של חיבורים בסוציולוגיה, פרי עטם של כמה מן החוקרים הבולטים בתחום בזמן האחרון, שעסקו בצדדים שונים של ההווה הישראלית: בשסעים העדתיים והחברתיים, ביחס הדכאני למיעוט הפלסטיני, במדיניות המיליטריסטית של הממסד, במעמד האישה. קשה לטעות בנימה השלטת בספר; רוב המאמרים שהופיעו בו נקטו עמדה שוללנית, או לפחות מסויגת, כלפי מדינת ישראל וכלפי האתוס הלאומי שלה. ואמנם העורך, אורי רם, המלמד כיום באוניברסיטת בן-גוריון, הצהיר כבר בדברי ההקדמה לקובץ על המגמה האופיינית למחקרים שכונסו בו יחדיו:

במשך תקופה ארוכה נשמע מדע החברה הישראלי כהד חדגוני של האידיאולוגיה הישראלית הרשמית. הוא לא נבדל בכך משאר כלי התמסורת התרבותיים – העיתונות, בתי הספר, הספרות ועוד. הדברים החלו להשתנות בשנות השבעים. מאז, תהודת קולה של הסוציולוגיה הביקורתית

בישראל – זו שהאידיאולוגיה הישראלית הרשמית היא ממושאי העיון שלה ולא הנחת המוצא שלה – הולכת ומתעצמת. רישומה על סדר היום הסוציולוגי הוא כיום בבחינת עובדה ניצחת. ספר זה מהווה ראיה – ואף תרומה – לכך.¹

קביעתו של אורי רם בדבר "התעצמותה" של הסוציולוגיה הביקורתית בישראל הייתה נכונה למדי בזמנה, והיום, עשור לאחר כתיבת הדברים הללו, היא נכונה אף יותר. הסוציולוגים ה"ביקורתיים" כבר אינם קבוצת שוליים בממסד האקדמי; עמדותיהם עלו בינתיים למעמד כמעט הגמוני בתחום מדעי החברה, שנעשה מעוזה של האידיאולוגיה הרדיקלית בקמפוס הישראלי.

אין להקל ראש בחשיבותה של התופעה. עלינו לזכור שמספר הסטודנטים בפקולטות למדעי החברה בישראל הוכפל בעשרים השנים האחרונות.² יותר מחמשת אלפים סטודנטים מסיימים מדי שנה בשנה את לימודיהם לתואר בוגר ויותר מאלפיים – לתואר מוסמך. חלק ניכר מן הבוגרים והמוסמכים של הפקולטות הללו מתקבלים לעבודה במשרדי הממשלה ובארגונים הציבוריים ומשתתפים באופן פעיל בעיצוב המדיניות והמינהל הציבורי בישראל. לפיכך ראוי לנסות ולהבין לאילו רעיונות נחשפים האנשים הללו במהלך לימודיהם האקדמיים, חשיפה שיש לה, מן הסתם, השפעה ממשית על השקפותיהם.

במאמר הזה נבחנות כמה מן ההשלכות של הופעת "הסוציולוגיה הביקורתית" והפיכתה לקול דומיננטי בחקר החברה הישראלית בארץ ומחוצה לה. כפי שניווכח, הרדיקליזציה הגוברת של מדעי החברה בישראל חוללה תמורה עמוקה בסדר היום המחקרי. במקום לתת את דעתם על הסוגיות המרכזיות המעסיקות את החברה הישראלית, מעדיפים הסוציולוגים הביקורתיים להתמקד, מטעמים אידיאולוגיים, בשכתוב ההיסטוריה והזיכרון הקולקטיבי הלאומי. יתר על כן, מחויבותם של חוקרים אלו לתיאוריות ביקורתיות מרקסיסטיות ופוסט-קולוניאליות דוחפת אותם להתעלמות מן ההיבטים הייחודיים של ההווה הישראלית, ולעתים אף לסילוף עובדות בניסיון להתאימן למסגרות מושגיות נתונות מראש.

תופעות אלו מעמידות בסימן שאלה את אמינותה המדעית ואת התפתחותה האינטלקטואלית של הדיסציפלינה. ביקורת היא אמנם כלי מחקרי

נחוץ וחשוב – והסוציולוגים ה"מסורתיים" עמדו על כך אל נכון – אבל הזרמים הדומיננטיים היום במדעי החברה משתמשים בה בדרך החורגת מאמות המידה המקצועיות. אם תימשך מגמה זו עלולה הסוציולוגיה הישראלית לשלם מחיר כבד, הן באבדן יוקרתה המקצועית והן בניכור הולך וגדל בינה ובין החברה שהיא אמורה לחקור ולנתח.

ב

המבט הביקורתי היה חלק בלתי נפרד מן המחקר החברתי בישראל זמן רב לפני הופעתה של הסוציולוגיה ה"ביקורתית". מייסדיה של הדיסציפלינה בארץ לא ראו עצמם כעושי דברו של הממסד ולא היססו לחשוף את כשליה של המדיניות הממלכתית על סמך הממצאים שהעלו בעבודתם. ואולם, בעוד שהביקורת הסוציולוגית בשנות החמישים והשישים עדיין הייתה מחויבת במידת מה לנקודת המבט הציונית, עם הזמן נדחקה עמדה זו מפני השקפות רדיקליות שתפסו את קדמת הבמה. הגישה הביקורתית שנעשתה הגמונית בשנות התשעים כבר אינה מסתפקת בהוקעת מדיניותו של הממסד; היא שוללת למעשה את עצם הניסיון לכוון בארץ מדינת לאום יהודית.

הציונות, יש לומר, עוררה את סקרנותם האקדמית של הסוציולוגים עוד בשלב מוקדם בהתפתחותה. ההתעניינות המחקרית בחברה היהודית בארץ ישראל החלה כבר בתקופת היישוב, אף שהמלומדים הראשונים שכתבו על הנושא היו אירופים, מחוץ לחריגים מעטים דוגמת הסוציולוג והדמוגרף ארתור רופין, שהגיע לארץ בשנת 1908, האנתרופולוג שלמה גויטין, שעלה ארצה בשנת 1923, ואיש מדע המדינה זיגפריד לנדסהוט, שעלה בשנת 1936. אולם לאחר הקמתה של המחלקה לסוציולוגיה באוניברסיטה העברית בירושלים בשנת 1947 הופיע גם דור ראשון של אנשי אקדמיה שהתבוננו בתהליכים המתרחשים בחברה הישראלית "מבפנים". חוקרים כמו שמואל נוח אייזנשטדט, יוסף בן-דוד, דן הורוביץ, משה ליסק ואחרים הניחו את היסוד לניתוח הסוציולוגי של החברה הישראלית ומאפייניה הייחודיים. בין עבודותיהם החשובות ניתן למנות את ספר היסוד החברה הישראלית (1967) מאת

אייזנשטדט וקובץ המאמרים ריבוד חברתי בישראל (1968) בעריכתו; את מחקרו של יוסף בן-דוד חנון חקלאי ויישובים קהילתיים בישראל (1964); את ספרו של משה ליסק על האלימות של היישוב היהודי בארץ ישראל בתקופת המנדט (1981) ואת שתי עבודותיו המשותפות עם דן הורוביץ, מיישוב למדינה (1977) ומצוקות באוטופיה (1990), שניתחו את החברה הישראלית מנקודת מבט מערכתית.³ בקרב החוקרים שפעלו בארץ נשמעו קולות רדיקליים כשהתחום היה עדיין בחיתוליו. בתקופת היישוב מונו שני מלומדים בעלי השקפת עולם קוסמופוליטית לפרופסורים לסוציולוגיה באוניברסיטה העברית: האחד, ארתור רופין, עמד בשנים 1925-1929 בראש אגודת 'ברית שלום'; האחר, מרטין בובר, שהגיע עטור תהילה מגרמניה, נמנה בשנת 1942 עם מייסדי אגודת 'איחוד' שפעלה להקמת מדינה דר'לאומית. ברם, השפעתם על עיצוב הסוציולוגיה הישראלית הייתה קטנה למדי: רופין נפטר בשנת 1943, לפני שהמחלקה לסוציולוגיה הוקמה באופן רשמי, ואילו בובר, שנתמנה לראש המחלקה הראשון, פרש כעבור שנתיים, ב-1950, ופינה את מקומו לאייזנשטדט. דור המייסדים של הסוציולוגיה הישראלית אימץ בדרך כלל את הנחות היסוד של השקפת העולם הציונית. כתיבתם של חוקרי הושפעה באופן מיוחד מן האידיאולוגיה של הממלכתיות, שעליה שרתה רוחו של בן-גוריון; מחקריהם של הסוציולוגים הבולטים באותה התקופה, ובראשם אייזנשטדט, שיקפו את האמונה בסמכותה המוסדית של המדינה ובתפקיד המרכזי שמנגנוניה ממלאים בתהליך המודרניזציה של החברה.⁴ מבחינה זו, לפחות, דמו הסוציולוגים לאינטלקטואלים אחרים שפעלו באוניברסיטאות באותה התקופה, אף שמחקריהם שמרו בדרך כלל על נימה מדעית ואובייקטיבית יותר.⁵ "שום סוציולוג לא הילל את בן-גוריון כדרך שעשו זאת כמה סופרים", כותב מיכאל קרן מן החוג לתקשורת באוניברסיטת תל אביב, "אך אין ספק שהסוציולוגיה הישראלית הייתה גדושה בראשיתה מושגים שתאמו את התפישה הממלכתית ה"בן-גוריונית".⁶

אלא שבניגוד לטענות שמעלים כמה מן הסוציולוגים הביקורתיים,⁷ גם החוקרים שהחזיקו בתקופה זו בהשקפה "ממלכתית" לא היו משרתו העיוורים של הממסד. למעשה, הם לא היססו להצביע בהזדמנויות שונות על ליקויים בקו שנקטו הרשויות. אייזנשטדט ויהודית שובל, לדוגמה, הראו במחקריהם כי מדיניות "כור ההיתוך" לא השיגה את יעדיה, וכי ההבדלים בין בני הקבוצות האתניות השונות ("אשכנזים" ו"מזרחים") לא נעלמו גם בקרב בני הדור

השני של העולים, בניגוד לציפיותיהם של קובעי המדיניות;⁸ בסדרת מאמרים שהתפרסמו בשנים 1956-1957 בכתב העת מגמות, הירחון המרכזי לסוציולוגים ופסיכולוגים בשפה העברית, חלקו אריה סימון, לאה אדר ושרה סמילנסקי על תפישת האחדות בחינוך וטענו כי שיטות ההוראה ובחינת ההישגים הלימודיים המקובלות בישראל אינן מתאימות לייחודיותם התרבותית ולנתוני הרקע של התלמידים שבאו מארצות המזרח;⁹ משה ליסק ויהודה מטרס חשפו את המבנה הריבודי של החברה הישראלית – למרות הצהרותיהם של מנהיגיה כי שורר בה שוויון – והצביעו על השפעתם של גורמים סוציו-דמוגרפיים, כמו השתייכות עדתית, ותק בארץ ורמת הדתיות, על מקומו של הפרט בסולם המעמדי.¹⁰ ברי אפוא שהזדהותם העקרונית של הסוציולוגים הישראלים עם האתוס הציוני לא מנעה מהם לבחון באורח ביקורתי את מדיניותו של השלטון בתחומים שונים ולהציע לה חלופות.

התרחבותה של מערכת ההשכלה הגבוהה והיחלשותה של ההגמוניה של מפא"י בסוף שנות השישים ותחילת שנות השבעים חוללו תמורות עמוקות בדיסציפלינות של מדעי החברה. שדה המחקר נחשף ונפתח להשפעות שונות; חוקרים מן האוניברסיטאות החדשות בתל אביב ובחיפה אימצו גישות תיאורטיות ומתודולוגיות אחרות מאלו שהנחו את הסוציולוגים של הדור הראשון שצמח בירושלים. תקופה זו הייתה, במובנים מסוימים, "תור הזהב" של הסוציולוגיה הישראלית: במות לשיח מקצועי, כמו כתבי העת מדינה, ממעל ויחסים בינלאומיים ומגמות – רבעון למחקר במדעי ההתנהגות, נתנו בידי החוקרים אפשרויות רבות ומגוונות יותר לביטוי ובני-פולוגתא פרסמו את מאמריהם זה לצד זה (נוהג שכבר אינו שכיח בשנים האחרונות);¹¹ המחלקות לסוציולוגיה בישראל צמחו וגדלו בשיעור מרשים; שיטות המחקר התפתחו והשתכללו ומעמדה של הסוציולוגיה הישראלית בעולם המערבי הלך והתבסס.

הפלורליזם האקדמי של שנות השבעים נתן את אותותיו גם בהתחזקותן של המגמות הביקורתיות במחקר הסוציולוגי. שני חוקרים מילאו תפקיד חשוב במגמה זו – יונתן שפירא מאוניברסיטת תל אביב וסמי סמוחה מאוניברסיטת חיפה. עבודתם לא רק עיצבה מחדש את גבולותיו של השיח הסוציולוגי; היא גם העניקה לו צביון אנטי-ממסדי, שהלך והתחדד עם הזמן.

יונתן שפירא הוא, במידה רבה, מחולל המפנה ה"ביקורתי" בסוציולוגיה הישראלית.¹² מחקריו עסקו בחשיפת תפקודן האוליגרכי של האליטות הפוליטיות הישראליות ובתיאור השפעתן השלילית על התפתחות הדמוקרטיה

בארץ. בחיבוריו אחדות העבודה ההיסטורית (1975)¹³ והדמוקרטיה בישראל (1977)¹⁴, למשל, הצביע שפירא על המנגנונים הגלויים והסמויים שבאמצעותם ביססה מפא"י את סמכותה הפוליטית הריכוזית ואת אחיזתה במוקדי הכוח בחברה. הנימה הביקורתית התחזקה בעבודות מאוחרות יותר, שבהן הוקיע את המניפולציות המשמשות את בעלי השררה הפוליטית להבטחת שליטתם בציבור בעל תודעה אזרחית חלשה.¹⁵ ועם זאת ראוי לציין שגישתו הביקורתית של שפירא לא התנגשה, להשקפתו, עם נאמנותו לערכי היסוד של המדינה היהודית. נהפוך הוא. בגיליון מיוחד של כתב העת סוציולוגיה ישראלית שהוקדש לזכרו מעידים העורכים, חנה הרצוג, אדריאנה קמפ ולב גרינברג, כי שפירא ראה בעבודתו ביטוי לאמונותיו הציוניות: "אף על פי שהוא עצמו היה מגדולי המבקרים של הסיפר הדומיננטי ונתן גיבוי לצעירים רבים שסייעו למוטט את הסיפר הציוני, הוא לא ראה בכך מעשה הרסני או אנטי-לאומי... [שפירא] האמין כי הביקורת חיונית לדמוקרטיה הישראלית וליכולתה לעצב מדיניות חדשה שתחלץ אותנו משגיאותיו של דור המייסדים".¹⁶

עבודתו של סמי סמוחה, ובעיקר חיבוריו החלוציים על מקומו ומעמדו של המיעוט הערבי בחברה הישראלית, כבר שיקפו עמדה רדיקלית יותר ביחס למדינה ולציונות. טענותיו של סמוחה הופנו לא רק כלפי הממסד אלא גם כלפי האידיאולוגיה הלאומית שהעניקה לישראל את צביונה היהודי. לדבריו, השאיפה לבניית אומה הובילה "בהכרח" ל"סגמנטציה מוסדית ולהעדר דו-תרבותיות". המדינה שנבנתה על יסוד זה התהדרה ביומרה לדמוקרטיה אך קיפחה בשיטתיות את המיעוט הערבי. "בכל הנוגע לערביי ישראל", כתב סמוחה ב-1980, "לא רק שאין הבטחה של זכויות המיעוט ואין צמצום של סמכויות השלטון, אלא יש גם בעיה של 'עריצות הרוב'... ושימוש נרחב בכוח המדינה כדי לשלוט במיעוט".¹⁷ אפליית הערבים היא רכיב מובנה בחברה הישראלית, והשתלבותם בה נבעה בעיקר מ"כוחות שליליים ובלתי רצוניים כמו תלות כלכלית, כפייה פוליטית ובידוד אקולוגי-חברתי".¹⁸ מאחורי דיכוי מתמשך זה עומדים, כך מסתבר, אינטרסים כלכליים מובהקים:

הממסד נוקט צעדים נוספים... המכוונים להבטיח את המשך מצב הפגיעות הנוכחי... רק אם ימשיכו ערביי ישראל להיות מיעוט לא-מאורגן ופגיע תתאפשר אספקה קבועה של כוח עבודה בעל סטטוס נמוך ואדמות למדינה,

וכן תוכל ישראל להשקיע הרבה פחות מהממוצע בשירותים ובפיתוח המגזר הערבי.¹⁹

טיעונים מן הסוג הזה נעשו מקובלים יותר בחוגים האקדמיים בשני העשורים האחרונים, ועיצבו יותר ויותר את סדר היום של מדעי החברה בישראל. ארבעה גורמים עיקריים, המשלימים זה את זה, הזינו את התהליך והניעו אותו קדימה.

ראשית, חוקרים ישראלים שלמדו בחוץ לארץ ספגו תפישות רדיקליות שנפוצו בקמפוסים בארצות-הברית ובאירופה משנות השישים ואילך. רוחו של "השמאל החדש", שיצא נגד הסדר ה"דכאני" של המערב הקפיטליסטי, התסיסה גם את האוניברסיטאות הישראליות. בתל אביב, בחיפה ומאוחר יותר בבאר שבע הופיעו קבוצות של מרצים צעירים ושל סטודנטים שראו עצמם כחיל החלוץ האינטלקטואלי המבשר על המהפכה הממשמשת ובאה.

שנית, מפתה של תנועת העבודה בבחירות הכלליות לכנסת התשיעית ב-1977, ועוד יותר מכך – פריצת מלחמת לבנון ב-1982,²⁰ גרמו זעזוע קשה באקדמיה. אירועים אלו חיזקו את המגמות האופוזיציוניות בחוגים האינטלקטואליים; חוקרים ומלומדים רבים חשו ניכור הולך וגדל כלפי המדינה וכלפי הכיוון שבו היא מתקדמת ונתנו לכך ביטוי במחקרים בעלי צביון פוליטי מובהק.

שלישית, לתהליך המדיני עם הפלסטינים שהחל באמצע שנות התשעים הייתה השפעה משמעותית על שינוי הכיוון של מדעי החברה בישראל.²¹ באותו זמן נטו רבים מן החוקרים לקבל את דעתו של סמי סמוחה אשר סבר כי "הסכסוך הישראלי-ערבי הולך ומסתיים. דעיכתו נמשכת זה שני עשורים. סיום הסכסוך הוא תהליך לא-הפיך, מתקדם בשלבים, מגובה בתמיכה בינלאומית ומעוגן בתמיכה של דעת הקהל היהודית והפלסטינית".²² התחושה כי האיום החיצוני אינו מסכן עוד את עצם קיומה של החברה הישראלית הביאה לתמורות מרחיקות לכת באופי הדיון שהתקיים באקדמיה על הזהות הקולקטיבית: יותר ויותר חוקרים התגייסו ברצון לקידום התהליך המדיני על פי הבנתם, תוך שהם מקדישים את עבודתם להוקעת מדיניותה של ישראל כלפי הערבים בכלל והפלסטינים בפרט.

רביעית, תהליכי הגלובליזציה הידקו את הקשר בין החוקרים הישראלים למוסדות בינלאומיים, ובמידה רבה גם את תלותם במוסדות אלו. הסוציולוגים

הישראלים שביקשו לקדם את מעמדם בקהילה הבינלאומית אימצו במידה מסוימת את הלכי הרוח האנטי־ישראליים שפשו בה משנות השמונים ואילך. דוגמה אחת מן הזמן האחרון עשויה להמחיש את התופעה: בשנת 2002 הופצה בבריטניה, ולאחר מכן גם בארצות אחרות, כרזה שקראה לבודד את הקהילה המדעית בישראל בשל "פשעי המלחמה" שמדינה זאת מבצעת נגד הפלסטינים. בתגובה פרסם ברוך קימרלינג, סוציולוג מן האוניברסיטה העברית בירושלים, מכתב מחאה פומבי שבו ביקש מעמיתיו מעבר לים שלא לנתק את הקשרים עם האקדמיה הישראלית משום שהיא משמשת כמוקד של התנגדות נחרצת למדיניות ה"פשיסטית" של ממשלת ישראל.²³

התעצמותו של הזרם הביקורתי הביאה, מקץ זמן מה, לדעיכתו של העידן הפלורליסטי בחקר הסוציולוגיה. הרדיקליזציה של המחקר הסוציולוגי, שהחלה באוניברסיטאות תל אביב, חיפה ובאר שבע, השתלטה במהרה על רוב הבמות המקצועיות. בשנת 1993 הופיעו שני ציוני דרך חשובים במגמה זו: הספר החברה הישראלית: היבטים ביקורתיים, בעריכת אורי רם, שאותו הזכרתי בפתחה, וכתב העת תיאוריה וביקורת, שנעשה ספינת הדגל של הלך הרוחות הפוסט־ציוני באקדמיה. בשנת 1999 יצא כתב עת זה בגיליון אלבומי מיוחד, שכותרתו 50 ל־48, ובו ניסיון להציג מעין היסטוריה אלטרנטיבית של מדינת ישראל. אחד המאמרים באותו הגיליון, פרי עטם של רונן שמיר ודן אבנון, העלה מחדש את זכרו של מרטין בובר כאביה הרוחני של הסוציולוגיה הישראלית הביקורתית, וכמי שהציג חזון התובע "בחינה ביקורתית ולא־מתפשרת של המושגים, הקטגוריות והנחות היסוד המגדירות את התודעה הקולקטיבית המשותפת, המדינה".²⁴

במסגרת ביקורת "המושגים, הקטגוריות והנחות היסוד" שעליהם נשענת המדינה, מפנים הסוציולוגים הביקורתיים את עיקר מרצם לקעקוע הרעיון הציוני ולהצגתו כאידיאולוגיה של דיכוי ואפליה. מטרה זו היא הקונצנזוס המאגד של הזרם הביקורתי, כפי שמסביר מיכאל שלו, שהיה לא מכבר ראש החוג לסוציולוגיה באוניברסיטה העברית בירושלים. "בין החוקרים הביקורתיים..." כתב שלו, "יש מגוון גישות ואמונות, אבל כולם מאוחדים בהצבת סימן השאלה על קביעות והנחות מובנות מאליהן שעמדו בבסיס ההצדקה של הציונות ושעליהן נבנתה יומרת הסמכות של האליטות הישראליות".²⁵ אורן יפתחאל מאוניברסיטת בן־גוריון, שנתמנה בסוף שנות התשעים לעורך הרבעון שנקרא כתב עת ישראלי למדעי החברה,²⁶ מפרט ברוח זו את העוולות שחוללה המדינה היהודית מרגע ייסודה:

מיד לאחר קום המדינה נכנסה ישראל לתהליך מואץ של עיצוב טריטוריאלי מחודש... לב האסטרטגיה היה יהודו של המרחב. אסטרטגיה זו הונעה על ידי מטרה עקבית של קולוניזציה והתפשטות יהודית, אותה אימצה המדינה הישראלית המתהווה... ייחוד המרחב, שהיה כרוך גם בנישול האוכלוסייה הערבית, הרס כפריה ומניעת החזרה של פליטיה, לא נשען רק על כוחה האוכף של המדינה, אלא גם על הבניית הערבים אזרחי ישראל כאויב פוטנציאלי, ועל כסות הלגיטימיות הבינלאומית המוענקת למדינות ריבוניות לטפל בענייניהן "הפנימיים".²⁷

לפי יפתחאל, נישולם של הפלסטינים במסגרת ייחוד המרחב הארץ ישראלי והבנייתם כאויבי המדינה אינם רק פרי מדיניות ממשלתית זו או אחרת. עוולות אלו נובעות מן הכזב המקנן בלבה של השקפת העולם הציונית. "אסטרטגיית היהוד", הוא כותב, "הושתתה גם על מיתוס הגמוני ומכונן שטופח מאז ביסוסה ומיסודה של התנועה הציונית בתחילת המאה, ועיקרו ש'הארץ' שייכת לעם היהודי, ולו בלבד. עם הזמן, מיתוס זה יצר בישראל דפוסים רבי-עוצמה של לאומיות אתנית מתנחלת".²⁸ המיתוס הציוני, שהעניק לעם היהודי בעלות על ארץ ישראל, אשם, אם כן, באופייה האתני הדכאני של מדינת ישראל. עיוות זה, קובע יפתחאל, בולם את התפתחותה הפוליטית והמוסרית של המדינה. "המשך הגדרת הזהות המדינתית כ'יהודית'", הוא כותב, "אינו מאפשר כניסה מלאה לקולקטיב הפוליטי לאזרחים לא-יהודים, ובכך מונע מלכתחילה את כינונה של דמוקרטיה מודרנית".²⁹

דרישה זהה, התובעת למחוק את צביונה היהודי של המדינה, משמיע גם אורי רם, המספר על השתתפותו בהפגנה נגד הכפייה הדתית, שהתקיימה בתל אביב בשנת 1998 ואומר:

הסיסמה השכיחה במאבקי החילונים היא 'הפרדת הדת מן המדינה'... הבעיה של הדמוקרטיה בישראל אינה 'הדת', ואף לא 'הדתיים'. הבעיה נעוצה בהגדרה האתנית של המדינה... לא די, לפיכך, להפריד בין דת למדינה, יש להפריד בין זהות לאזרחות.³⁰

פירושה של הפרדת הזהות מן האזרחות הוא כמובן כינונה של "מדינת כל אזרחיה", שתחליף את מדינת הלאום היהודית. דברים אלו מבטאים היטב את הפרוגרמה האידיאולוגית של הסוציולוגיה הביקורתית, ובמיוחד את התגייסותה לערעור מעמדו של הרעיון הציוני. כך הפכו מדעי החברה בישראל

לחממה של השקפת עולם רדיקלית, הקוראת תיגר על הנחות היסוד של המפעל הלאומי היהודי ועל מוסריותו. עמדות אלו נעו בהדרגה מן השוליים אל מרכז הדיסציפלינה, עד שהפכו למוסכמה שלטת, שמעטים מעזים לערער עליה. התוצאה, כפי שניווכח, הייתה פוליטיזציה גוברת והולכת של המחקר, ובאופן בלתי נמנע גם פגיעה באיכותו.

ג

על מנת להבין את משמעותה של התעצמות המגמה הביקורתית בסוציולוגיה הישראלית יש לעמוד קודם כל על התפנית התיאורטית העומדת בבסיסה. שינוי זה בא לידי ביטוי בהעקת העניין התיאורטי של הדיסציפלינה לתפישות רדיקליות, המתמקדות בחשיפת דפוסים פוליטיים וחברתיים של דיכוי וניצול. שתי פרדיגמות תיאורטיות מסוג זה צברו בשנות השמונים והתשעים פופולריות מיוחדת בקרב חוקרי מדעי החברה בישראל – זו של המרקסיזם, וזו של הפוסט־קולוניאליזם.³¹ גישות ביקורתיות אלו, שפרחו בשמאל האקדמי במערב, השתרשו גם בארץ והעניקו לסוציולוגים ישראלים תשתית מושגית בעלת עוקץ פוליטי. ברם, ההישענות הגוברת של המחקר החברתי על יסודות מרקסיסטיים או פוסט־קולוניאליים גרמה גם להיחלשות הפן האמפירי שלו. בלהיטותם להוכיח את הרלוונטיות של הדגמים התיאורטיים המיובאים, נוטים הסוציולוגים הביקורתיים להתעלם מהיבטים ייחודיים של המציאות הישראלית ואף לסלף לעתים עובדות שאינן עולות בקנה אחד עם הסכימות הנתונות מראש המנחות את עבודתם. העמדה המרקסיסטית בשיח הסוציולוגי הישראלי החלה להתבסס באוניברסיטת חיפה בשנות השבעים. בשנת 1978 יצא בחוג לסוציולוגיה של האוניברסיטה הגיליון הראשון של כתב העת מחברות למחקר ולביקורת. מטרת כתב העת, כפי שהגדרו עורכיו המייסדים הנרי רוזנפלד, דבורה ברנשטיין, שלמה סבירסקי ודבורה קלקין בפתח החוברת, הייתה כדלקמן:

לתרום לניתוח יחסים של דיכוי, אפליה, ניכור ונחשלות, שהם ביטויים מרכזיים של חברה מעמדית... ליצור במחברות במה לזרם ביקורתי המתנגד לשיטות הפוזיטיביסטיות ולתפישות ה"נייטרליות" השכיחות במדעי

החברה. גישות אלה מהוות... מכשול להבנת המציאות החברתית, ולכן אף לשינויה.³²

מייסדי הקבוצה החדשה שללו אפוא מראש את השאיפה לאובייקטיביות ולנייטרליות מדעית בטענה שיש בהן כדי לפגוע באיכות העבודה הסוציולוגית. זאת ועוד: סוציולוגים אלו הצהירו בריש גלי כי הם רואים במחקריהם לא רק כלי להבנת המציאות החברתית אלא גם – ובעיקר – מכשיר לשינויה בהתאם לפרוגרמה האידיאולוגית שלהם.

התמונה שציירו החוקרים מן הקבוצה החיפאית תאמה היטב את השקפת העולם המרקסיסטית שלהם: מן הצד האחד ניצבו הקבוצות החלשות בחברה הישראלית, "המעמדות המנוחשלים" – תושבי ישראל הפלסטינים והפרולטריון המזרחי.³³ מן הצד האחר ניצב מעמד בינוני "ממלכתי", שהתפתח בארץ בשנות החמישים לצד המעמד הבינוני הוותיק, חסר החשיבות הפוליטית, תוך שהוא ניזון ממקורות ציבוריים ונהנה מחסותה של מפא"י. על פי הסוציולוגים שהשתייכו לאסכולה המרקסיסטית, חתירתו של מעמד זה לשליטה במשאביה של החברה המתפתחת הייתה אחד הכוחות המניעים העיקריים במדיניות החוץ והפנים של מדינת ישראל; היא הסבירה, בין היתר, את הקו הלאומני והמיליטריסטי שבו דבקה המדינה ביחס לשכנותיה הערביות ואת יחסה הפטרוני והמתנשא לפלסטינים ולעדות המזרח.

ביטוי מובהק לעמדותיה המרכזיות של הקבוצה החיפאית ניתן למצוא בעבודתם המשותפת של שניים מחוקריה הבולטים, שולמית כרמי והנרי רוזנפלד. צמד החוקרים מצייר תמונה קודרת של ההיסטוריה הישראלית: לאחר הקמתה יכלה המדינה לבחור בין שתי אפשרויות – להפוך לחברה סוציאליסטית דו-לאומית או לאמץ דגם של לאומיות מיליטריסטית. תנועת העבודה בחרה באופציה השנייה.³⁴ תפנית זו הייתה תוצאה של מדיניות מכוונת, שכן ראשי המדינה הצעירה העדיפו לא לפתור את הבעיה הלאומית הפלסטינית ולמנוע את חזרתם של פליטי 1948 לישראל. כרמי ורוזנפלד מקוננים על הבחירה ההיסטורית של מפא"י:

שלטון סוציאליסטי חייב היה לפרק את המצב שנוצר על ידי מלחמת 1948 בכיוון של פתרון בעניין הפליטים, תמיכה במדינה פלסטינית שכנה ותמיכה בפירוז ונייטרליזציה אזורית... שלטון סוציאליסטי מוכרח, ויכול היה, להיאבק בלאומיות המיליטריסטית בתוך עמו ולכפות ויתור על חלק גדול

של הנכסים וההנאות שנפלו בחלקו של המנצח. אולם, הממלכתיות, בניגוד לסוציאליזם, נקשרה באופן חיובי ביותר לפתרון הצבאי של הבעיה הלאומית והיא פעלה למיסודו ולהגנה עליו על ידי הרחבתו במלחמות העתידיות.³⁵

הדרך שאליה פנתה ההנהגה הציונית הפכה, כביכול, את הסכסוך בין היהודים לפלסטינים ממאבק בין קהילות לעימות בין מדינות ו"שחררה את החברה הישראלית מהצורך בהשקעה רצינית בקיום ביחד".³⁶ הופעתה של הממלכתיות הלאומית והמיליטריסטית נועדה למנוע – ואכן מנעה – כל סיכוי לרפורמה אגררית, להשוואת התנאים הכלכליים של בני כל הלאומים והעדות, לכינון חוקה אזרחית ולהגדרת הזכויות הלאומיות של המיעוט הערבי. לדברי כרמי ורוזנפלד, התבנית החברתית שהתגבשה בישראל לאחר ייסודה הייתה מושתתת על שלושה יסודות: התפקיד המרכזי שמילאו המדינה והביורוקרטיה השלטונית במערכת הכלכלית; סיוע החוץ הגדול, שאפשר למדינה להתפתח ולהתחמש תוך שמירה על רמת חיים סבירה של חלקים ניכרים מן האוכלוסייה; ומדיניות חוץ וביטחון תוקפנית. על גבי מערכת זו נישאה, כביכול, השכבה השלטת הישראלית, שניצלה באופן ציני את מצוקת המעמדות החלשים כדי להבטיח את שליטתה במדינה ובחברה.

בעוד שהסוציולוגיה המרקסיסטית מרשיעה את הציונות כמשטר דיכוי כלכלי, הזרם הביקורתי השני תוקף אותה כתופעה קולוניאלית, שאפשרה ליהודי האירופי לחמוס את קרקעותיהם של הילידים הערבים של פלשתינה ולהשליט את מרותו עליהם ועל יהודי המזרח הדומים להם בתרבותם. תפישה זו באה לידי ביטוי בשורה של ספרים, שהבולטים שבהם היו ציונות ושטח אדמה מאת ברוך קימרלינג, שיצא לאור ב־1983; קרקע. עבודה ושורשי הסכסוך הישראלי-ערבי של גרשון שפיר, שפורסם ב־1989; ועשיית הסכסוך הישראלי-ערבי. 1951-1947 מאת ההיסטוריון אילן פפה, שראה אור ב־1992.³⁷ חוקרים אלו שותפים לדעה שאין בעצם הבדל מהותי בין דפוסי פעילותה של התנועה הציונית ובין המדיניות ההתיישבותית שנקטו המעצמות האירופיות באפריקה ובאסיה עד אמצע המאה העשרים. גרשון שפיר, המלמד היום באוניברסיטת קליפורניה בסן דייגו ומשמש בשנים האחרונות כנשיא האגודה לחקר ישראל, קובע כי "יש דמיון עקרוני... בין ההתיישבות הציונית ובין תהליכי הקולוניזציה האירופית מעבר לים". לדבריו, המפעל הציוני שמר על צביונו הקולוניאלי עד הזמן האחרון ממש. "את השינויים שחלו בחברה הישראלית לאחר 1967", הוא כותב, "יש להבין לא כמעבר מחברה ציונית-סוציאליסטית לחברה

ימנית-קולוניאלית אלא כהמשכיות של הפרויקט הקולוניאלי תוך מעבר משיטת קולוניזציה אחת לאחרת".³⁸

אף שקיימים הבדלי דגשים בין העמדה המרקסיסטית ובין הגישה הפוסט-קולוניאלית – הראשונה מתמקדת במתח בין מעמדות והשנייה במתח בין "מתיישבים" ל"ילידים" – הפנו גם החוקרים מן הזרם הפוסט-קולוניאלי את מרצם לביקורת על ההתיישבות העובדת, שאת יומרתיה הסוציאליסטיות הם מציגים כזיוף חלול. שפיר, למשל, טוען שלציונות לא הייתה מעולם כוונה אמיתית לכונן בארץ ישראל חברה שוויונית:

המרכיב הסוציאליסטי במחשבתם [של פועלי העלייה השנייה] לבש גוון אירוני. הם, שהתנגדו לניצול פועלים ערבים, פתרו את הבעיה בדרך של מאבק למניעת העסקת פועלים ערבים... את ה"רוטשילד" שלהם מצאו הפועלים בדמותה של ההסתדרות הציונית העולמית... [אשר] ניסתה לחקות בארץ ישראל מודל התיישבות פרוסי ממזרח גרמניה.³⁹

ברוח זו מתארים הסוציולוגים הביקורתיים את החתירה הציונית ל"כיבוש העבודה" כמאמץ שתכליתו להבטיח מונופול יהודי בשוק העבודה ולדחוק ממנו את הפועלים הערבים המקצועיים שהיו מוכנים לעבוד תמורת שכר נמוך.⁴⁰ אפילו הקיבוץ, שסימל בעיני רבים שאיפה אידיאליסטית ליצור חברת מופת, הוא בעיני החוקרים האלה רק "הביטוי המובהק ביותר של אסטרטגיית כיבוש הקרקע וכיבוש העבודה שבה נקטו המתיישבים-הפועלים היהודים".⁴¹ לפי אורי רם, המסכם טענה זו, "גולת הכותרת של הציונות הסוציאליסטית, הקיבוץ, לא הייתה הדרך הישראלית לחברה אלטרנטיבית אלא הדרך הישראלית להתנחלות".⁴²

טענות אלו הולמות מאוד את המסגרת התיאורטית הפוסט-קולוניאלית. אולם קשה ליישב אותן גם עם המציאות ההיסטורית. ההתיישבות היהודית, לפחות בשלביה הראשונים, לא ניסתה כלל ליצור מבנה של "שוק עבודה מפולח" בארץ ישראל. הגופים המוסדיים דאז, ובראשם הברון רוטשילד, לא פעלו כמעסיקים קולוניאליסטים אירופיים ולא נטו "להעדיף את העבודה הזולה יותר ללא התחשבות במוצא האתני של הפועלים", כפי שגורס שפיר.⁴³ כפי שהראה הגיאוגרף ההיסטורי רן אהרונסון, במשך עשרים ושתיים שנות העלייה הראשונה עבדו הפועלים היהודים לצד הערבים בתנאים דומים.⁴⁴ הניתוק בין העובדים משני הלאומים התרחש דווקא מאוחר יותר, והסיבה

לא הייתה כלכלית כלל ועיקר: ההתנגדות הערבית האלימה לא הותירה ברירה אחרת מלבד הפרדה.

הלהיטות להתאים את העובדות לנראטיב היסטורי של דיכוי וניצול מסבירה את הטענות שמעלה, למשל, יהודה שנהב, עורך כתב העת 'חיאוריה' וב'קורח', לשעבר ראש החוג לסוציולוגיה באוניברסיטת תל אביב, במאמרו "השוד המושלם", המוקדש כולו לשכתוב סיפור עליית יהודי עיראק ב-1951 (מבצע "עזרא ונחמיה"). שנהב מגולל עלילה מצמררת שבה ממלאת מדינת ישראל תפקיד נצלני ביחס לפלסטינים מן הצד האחד וביחס לעדות המזרח מן הצד האחר:

עולי עיראק הפסידו את כל הרכוש שהשאירו במולדתם כתוצאה מתרגיל פוליטי ציני של ממשלת ישראל, שנועד להתחמק מפיצויים לפליטים הפלסטינים... באותן שנים, 1948-1951, מצאה עצמה ממשלת ישראל לפני שתי תביעות צולבות. אחת הייתה תביעת האומות המאוחדות וממשלות ארצות-הברית ובריטניה לפצות את הפלסטינים פליטי 1948 על רכושם שהולאם על ידי האפוטרופוס הכללי של מדינת ישראל. השנייה הייתה זו של יהודי עיראק ושל באי כוחם בממשלת ישראל - כמו השר בכור שיטריט - לפצותם על הלאמת רכושם על ידי ממשלת עיראק. בסבך המלכוד בין שתי התביעות ניצלה ממשלת ישראל את ההזדמנות שנקרתה בדרכה, פתחה חשבון של זיקה הדדית בין רכוש ערביי 1948 לבין רכוש יהודי עיראק, ותוך כך פטרה עצמה משתי התביעות גם יחד.⁴⁵

הרושם המתקבל ממאמרו של שנהב הוא שמצבם של היהודים בעיראק היה שפיר, "רובם בורגנים מבוססים", עד להתערבותם הגסה והפטרונית של הפעילים הציוניים, שגרמה, לא פחות ולא יותר, ל"פסיכוזת עלייה". שנהב מפנה אצבע מאשימה כלפי הציונות וממשלת ישראל על שזעזעו את עולמם של יהודי עיראק וסכסכו ביניהם ובין האוכלוסייה והשלטון הערבי. לדבריו, רק "לקראת 1947-1948 התחיל מצבם של יהודי עיראק להיות בלתי נסבל" בשל "פעילותה האגרסיבית של התנועה הציונית... במקביל התגברה הלאומנות בעיראק וגיבשה עמדה אנטי-יהודית".⁴⁶

על חצאי האמיתות והסילופים במאמרו של שנהב הצביע כבר שלמה הלל, יושב ראש הכנסת לשעבר ומי שהיה פעיל עלייה בעיראק באותן השנים. במאמר תגובה הזכיר הלל שהלאומנות העיראקית לא צצה לראשונה באשמת הציונות רק בשנים 1947-1948; היא הרימה את ראשה כבר ב-1933, עם

הכרזת העצמאות של עיראק, לאחר מותו של המלך פייצל הראשון ועלייתו של בנו ראזי לשלטון. באותה שנה שטף את הארץ הערבית גל של שנאת זרים, שהגיע לשיאו בטבח בני העדה האשורית. אז החל גם שיתוף הפעולה הנמרץ בין העיראקים לגרמניה הנאצית, שנמשך במלוא עוזו בעיצומה של מלחמת העולם השנייה, בשנות ממשלו של רשיד עלי אל-כילאני. הבריטים שביקשו לסכל ברית זו ולמנוע אספקת דלק עיראקי למכונת המלחמה הנאצית, נאלצו לכבוש מחדש את הארץ הערבית, שלה העניקו עצמאות מלאה ב-1932. המתיחות ששררה בעיראק ערב הפלישה הבריטית ב-1941 הגיעה לשיאה בפוגרום שפרץ בבגדאד בחג השבועות. 179 יהודים נטבחו, רבים נפצעו וחנויות ובתים נבזזו.⁴⁷ למרבה הצער, לתהליכים ולאירועים האלה אין כל אזכור במאמרו של יהודה שנהב.

ליקויים מן הסוג הזה מעידים על נחישותו של החוקר שלא להניח לעובדות להרוס את התיאוריה. אבל לאוריינטציה התיאורטית של הסוציולוגיה החדשה יש תוצאה נוספת, בעייתית לא פחות מן הפגיעה באמינותו של המחקר: בניסיון להוכיח את התאמתה של המציאות הישראלית לדגמים תיאורטיים שיובאו מן הקהילה האקדמית הבינלאומית נוטים הסוציולוגים הביקורתיים להתעלם מן ההיבטים הייחודיים של מציאות זו, כשהם נאחזים בטענה שלפיה "ניתן להבין את החברה הישראלית בעבר ובהווה בניתוח השוואתי מכיוון שייחודה אינו שונה עקרונית מהייחוד המהותי של כל מקרה היסטורי", כדברי דבורה ברנשטיין מהחוג לסוציולוגיה באוניברסיטת חיפה.⁴⁸ אכן, עצם ההכחשה של ייחודיות המפעל הציוני ממלאת תפקיד חשוב בלגיטימציה האינטלקטואלית של הפרויקט הביקורתי. היא מתירה לחוקרים להחיל על ההיסטוריה היהודית והישראלית דגמים תיאורטיים מן המוכן ופוטרת אותם מן הצורך לנסח גישות ושיטות מחקר חדשות. התוצאה, במרבית המקרים, היא עיוות המחקר הסוציולוגי וההיסטורי.

דוגמה אופיינית לבעיה היא התעקשותם של החוקרים הישראלים מן הזרם הפוסט-קולוניאלי להעלים עין מן ההבדלים המהותיים בין המפעל הציוני בארץ ישראל למדיניות ההתיישבות האירופית. "געגועי שנות אלפיים של היהודים לציון" כתב ברוך קימרלינג בשנת 1994, "הם אמנם עובדה תרבותית ופוליטית, והם באמת חלק מה'סיפור' כפי שהוא צריך להיחקר, אך אין הם משנים כהוא זה את ה'מצב הקולוניאלי', כלומר מצב שבו קבוצות של אנשים ממקומות שונים בעולם היגרו למקום מסוים, בנו חברה ומדינה על חורבותיה של חברה אחרת, אם כי לא הצליחו להכחידה, ומצד שני גם החברה המקומית

לא הצליחה לגרשם, כפי שקרה במקרים אחרים, ידועים מאוד".⁴⁹ ראוי לזכור שמעצבי החיים החברתיים ביישובים שהקימו המהגרים הציוניים חרתו על דגלם את השאיפה לשוויון, שלא אפיינה את המפעלים הקולוניזטוריים של ארצות המערב. יתר על כן: בתקופת היישוב, ובוודאי לפני תחילת המנדט הבריטי, שררו בארץ ישראל מתיחות ואף ניגודי אינטרסים בין השלטון ובין המתיישבים היהודים. שלא כמו ביזמות ההתיישבות האירופיות במקומות אחרים בעולם, דווקא המתיישבים ה"זרים" (כלומר, היהודים) הם שסבלו מהפליה משפטית ומינהלית. לבסוף, הניסיון לחולל תחייה תרבותית של העם היהודי, ובעיקר המאמץ שהשקיעו המהגרים הציוניים בתחיית השפה העברית – ולא בכפיית שפתה של מעצמה אירופית כלשהי על האוכלוסייה המקומית – היו התנסות ייחודית בתולדות הלאומיות המודרנית, ובוודאי אין להם מקבילות בהיסטוריה הקולוניאלית.⁵⁰

כשל זה הוא רק תסמין של מגמה כללית. עיון במאמרים שהוצגו בכינוסים השנתיים של האגודה הסוציולוגית הישראלית בשנים 1998–2002 (בסך הכל הוצגו באירועים אלו 501 עבודות) מלמד כי רק חלק קטן מתוכם הוקדש לניתוח נושאים ישראליים-ציוניים ייחודיים.⁵¹ חמישה מאמרים בלבד עסקו באנטישמיות ובזיכרון השואה, 6 ביחסי ישראל עם התפוצות, 8 מאמרים בלבטים אידיאולוגיים בתנועות הנוער, 8 בשירות הצבאי של נשים ושל עולים חדשים ו-5 מאמרים במאפיינים החברתיים והפסיכולוגיים של החיים בהתנחלויות. רק שני נושאים ישראליים ציוניים ייחודיים זכו להתעניינות מחקרית רחבה יותר: לחיים החברתיים בקיבוצים ובמושבים הוקדשו 23 מאמרים, ובהגשמת האוטופיה הציונית ויצירתה של התרבות העברית עסקו 20 מאמרים. לעומת זאת, 320 מאמרים – כשני שלישים מכלל המחקרים שהוצגו בכינוסים – ניתחו תופעות שאינן ייחודיות דווקא לחברה הישראלית, וב-73 מאמרים נוספים ישראל אינה מוזכרת כלל.

אבל תופעה זו אינה מוגבלת רק לפרסומים אקדמיים בשפה העברית. עיון ברשימת המאמרים על החברה הישראלית שהופיעו בחמשת כתבי העת הסוציולוגיים החשובים בעולם⁵² מאז שנת 1963 מראה שבעוד שבשנים 1963–1988 הוקדשו כרבע מכלל הפרסומים הללו – 10 מתוך 40 מחקרים – לניתוח סוגיות בעלות היבט ציוני-ישראלי ייחודי, מאז 1988 לא הופיע עוד מחקר כזה באף אחד מכתבי העת המדוברים, אף ש-18 מאמרים שהתפרסמו במסגרתם במהלך תקופה זו התייחסו בצורה זו או אחרת לחברה הישראלית. אין זה נתון מקרי אלא מגמה שיטתית: מזה חמש-עשרה שנה נדחק בהדרגה

מקומו של הדיון בנושאים הייחודיים לישראל מן הבמות המרכזיות במדעי החברה.

קשה, לכאורה, להוכיח קשר ישיר בין הנתונים האלה להגמוניה של הסוציולוגיה הביקורתית במדעי החברה בישראל. עם זאת, ברי שהלך הרוח הרדיקלי השורר כיום באקדמיה נוטה לראות בישראל רק מקרה פרטי של צורות דיכוי היסטוריות שהופיעו בכל רחבי העולם בשלב זה או אחר; החוקרים הדבקים בעמדה הביקורתית מעדיפים אפוא לבחון את החברה הישראלית דרך פריזמות תיאורטיות הנוטות לטשטש את היבטיה הייחודיים ולהבליט דווקא את המשותף לה ולחברות אחרות. התוצאה, כפי שהראינו, מובילה לעתים לפגיעה באמינות המדעית של הדיסציפלינה ולהידלדלות תחומי העניין שלה.

ד

הזנחת העיסוק בפנים הייחודיות של המציאות הישראלית הצרה במידה ניכרת את תחום הדיון הסוציולוגי בארץ. מגמה זו החריפה פי כמה בשל התגייסותם של הסוציולוגים הביקורתיים למאבק על עיצוב הזיכרון הקולקטיבי הישראלי. מערכה זו, שבה רואים חוקרים אלו את עיקר שליחותם הפוליטית, עיצבה למעשה מחדש את סדר היום המחקרי של התחום. בניסיון לערער את ה"נראטיב" הציוני הדומיננטי בחברה הישראלית מפנים הסוציולוגים הביקורתיים את מבטם אל העבר, תוך עיסוק אינטנסיבי בשכתוב תולדות האומה. ברם, מחירה של התמקדות זו בניתוצם של מיתוסים מכווננים, המזכירה את מלאכתו של "ההיסטוריון החדש"⁵³, היא הפקרה שיטתית של הטיפול בנושאים סוציולוגיים אקטואליים יותר שהיו ראויים, מנקודת מבט אובייקטיבית, לבחינה יסודית ומעמיקה.

אין להקל ראש, כמובן, בחשיבותו של הוויכוח על הזיכרון הקולקטיבי. דיון זה נוגע, למעשה, באשיות ההווה הלאומית, המעוגנת בקיומה ובשימורה של תודעה היסטורית שיש לה סמלים, ציוני דרך ומיתוסים משלה. בספרו פולמוסי הפוסט-ציונות, הנוקט בדרך כלל נימה אוהדת כלפי החוקרים הביקורתיים, מסביר לורנס סילברסטיין את משמעותה של קריאת התיגר על הזיכרון הקולקטיבי הציוני:

הישראלים, כמו כל הקבוצות הלאומיות, מוצאים בנראטיבים המתארים את עברו של עמם מסגרת שבאמצעותה יוכלו לפרש את אירועי ההווה. בהעמידם סימן שאלה מעל הנראטיבים הדומיננטיים של ההיסטוריה הישראלית, הפכו ההיסטוריונים החדשים, יחד עם הקבוצה הידועה כסוציולוגים הביקורתיים, את היסודות שעליהם נשענה הזהות הקיבוצית הישראלית לבעייתיים.⁵⁴

בעיני חלק הארי של החוקרים הביקורתיים יש בקעקועו של "הסיפר הציוני" כדי לחולל תמורה פוליטית וחברתית מרחיקת לכת; רק בשחרורה מן ההגמוניה האידיאולוגית של הלאומנות האתנית תוכל ישראל להפוך למדינה מתקדמת ונאורה, השייכת לכל אזרחיה. אורי רם מציג את ההקשר ההיסטורי של הדיון במילים ברורות:

בישראל מתנהל מאבק על הזיכרון הקולקטיבי, על הלוח ועל המפה. זה מאבק בין שלוש תפישות היסטוריות עיקריות: תפישת ההיסטוריה הלאומית, המקפלת בחובה את הסתירה הבלתי פתורה בין דמוקרטיה ליהודיות; תפישת ההיסטוריה הלאומנית, הפותרת את הסתירה באמצעות ויתור על עתיד דמוקרטי; ותפישת ההיסטוריה האזרחנית, הפותרת את הסתירה באמצעות ויתור על עבר אתני. זוהי התנצחות בין עבר המבקש לקבור את העתיד, לבין עתיד המבקש להתנער מן העבר. זוהי הבחירה: עבר מיוסר או עתיד סביר.⁵⁵

רם סבור אפוא שעל החברה הישראלית לאמץ את "תפישת ההיסטוריה האזרחנית", הכרוכה בויתור על העבר האתני שלה. הוא מאמין שהתנערות מן האובססיה הציונית ומן ההיסטוריה היהודית היא מהלך של קדמה: "השינוי בתחום ההיסטוריוגרפי מציין את תחילת סיומה של ההכרה ההיסטורית ההולמת תקופת כיבוש, התנחלות, בניית לאום והקמת מדינה, ואת תחילת היווצרותה של הכרה היסטורית חדשה המאפיינת חברה אזרחנית, צרכנית ואולי אף רב־תרבותית".⁵⁶ בהרצאה שנשא ב־1999, בכינוס השנתי השלושים של האגודה הסוציולוגית הישראלית, השמיע המרצה אורי דודזון דברים ברוח דומה. הנראטיב החינוכי בישראל, כך טען, שבוי בידי האינדוקטרינציה הציונית וגורם לקיפאון מחשבת:

הממלכתיות העניקה מונופול לנראטיב הציוני בחינוך... ולא הותר נראטיב חינוכי אחר. הוענקה לגיטימציה בלעדית לשפה העברית ולתודעה

ההיסטורית הקשורה בתקופה לפני הגלות. קיבעון מחשבתי זה שנמשך מאז הקמת המדינה, יצר קיפאון בחינוך הממלכתי... החינוך הממלכתי שנשאר נעול באידיאלים הישנים הפך למבוי סתום אבולוציוני. הוא מסוגל להעניק ידע... אך אינו מסוגל לעצב אישיות התואמת את החברה הגלובלית והפוסט־מודרנית.⁵⁷

לאור עמדות מסוג זה מוקדש חלק ניכר מן המחקרים הסוציולוגיים מעוררי המחלוקת של הזמן האחרון לבחינתן של סוגיות היסטוריות. ברוך קימרלינג מציין, ובצדק, ש"כל אמירה הקשורה בעבר זוכה מיד לתהודה רבה ומתקשרת כמובן מאליו להווה ואולי אף לעתיד".⁵⁸ בעבודתם של רבים מן הסוציולוגים הביקורתיים טושטשו אפוא הגבולות בין העבר הקרוב לעבר הרחוק, משום שבשניהם טמונה היכולת להיות "עבר מעשי", כלומר נראטיב שאפשר להשתמש בו שימוש פוליטי ותרבותי בהווה.⁵⁹ שני ספרים שפרסמו סוציולוגים באמצע שנות התשעים מדגימים עיקרון זה היטב. האחד, העורשים המשוחזרים: הזיכרון הקולקטיבי ועיצוב המסורת הישראלית הלאומית (1995) מאת יעל זרובבל, מן המרכז לחקר החיים היהודיים באוניברסיטת רטגרס, מראה כיצד התגבש "סיפר־העל של הזיכרון" הישראלי סביב אירועים היסטוריים כמו נפילת מצדה, מרד בר כוכבא והגנת תל חי, שהיו לאמיתו של דבר כישלונות חרוצים אך הפכו לסיפורי גבורה במסגרת הנראטיב הציוני ההגמוני.⁶⁰ הספר השני, מיתוס מצדה: זיכרון קולקטיבי ויצירת מיתוסים בישראל (1995), מאת נחמן בן־יהודה, סוציולוג ודיקן הפקולטה למדעי החברה באוניברסיטה העברית בירושלים, מבקש לחשוף את המניפולציה התועמלנית – הגובלת בתרמית בוטה – שבאמצעותה רוממה התרבות הישראלית קבוצת שודדים ורוצחים שהיו לא רק אויביו של השלטון הרומי אלא גם אימת הציבור היהודי בימי המרד הגדול.⁶¹ בספר שפרסם לאחרונה באותו הנושא, להקריב את האמת: ארכיאולוגיה והמיתוס של מצדה (2002), מפנה בן־יהודה האשמות קשות כלפי יגאל ידן, הארכיאולוג שחפר במצדה בשנות השישים, ומי שהיה גם רמטכ"ל צה"ל ושר בממשלת ישראל. ידן, טוען בן־יהודה, "פנה לדרך מפוקפקת שכללה עצירת מידע, הסתרת עובדות ובניית סיפור היסטורי שהיה מסולף ומטעה...". סיפור שיצר "מיתוס בן המאה העשרים על הירוואים יהודיים".⁶²

ברם, מרבית המחקרים הסוציולוגיים הביקורתיים מתמקדים בתהליכים שאירעו במאה השנים האחרונות – המאה הציונית. תשומת לב רבה מופנית, כמובן, לדיון בשורשי הסכסוך הישראלי-ערבי. במסגרת הדיון הזה קשה לעתים

להבחין בין הסוציולוגים הביקורתיים לעמיתיהם ההיסטוריונים החדשים. ואמנם, מחקריהם של בני מוריס, אבי שליים והיסטוריונים אחרים מצוטטים תכופות בעבודות סוציולוגיות העוסקות בתולדות העימות בין התנועה הלאומית היהודית ובין הפלסטינים ומדינות ערב. הפרק החמישי בספרם של ברוך קימרלינג ויואל מגדל, פלסטינים: עם בהיווצרו (1993), לדוגמה, עוסק בניטוח סוציולוגי-מדיני של אירועי מלחמת העצמאות, ונשען בהרחבה על הטיעונים והנתונים שהציג לפניהם בני מוריס במחקריו על לידת בעיית הפליטים הפלסטינים.⁶³

הספרות המחקרית הביקורתית על מקורותיו של הסכסוך הישראלי-ערבי אינה מותירה מקום רב לספק; הרושם הברור המתקבל ממנה הוא כי הצד היהודי הוא הגורם הישיר, גם אם לא היחיד, להיווצרותו של הסכסוך ולהנצחתו. גרשון שפיר, למשל, מפנה אצבע מאשימה לעבר המהגרים הציוניים ש"מטרתם הייתה קולוניזציה מוצלחת של ארץ ישראל באמצעות דחיקתם החוצה של תושביה הפלסטינים, אגב הצדקה מתמדת של ההתיישבות היהודית האחידה באמצעות התכחשות מעמיקה והולכת לשאיפות הלאומיות הפלסטיניות". מדיניות ציונית-קולוניזטורית זו, קובע שפיר, היא "הסיבה העיקרית לאופיו הסורר של הסכסוך".⁶⁴ חוקרים אחרים מצביעים על העניין שהיה להנהגת היישוב והמדינה בהמשך העימות האלים בינה ובין הצד הערבי. דרך הכוונת (1995), ספרו של אורי בן-אליעזר, מרצה בכיר בחוג לסוציולוגיה באוניברסיטת חיפה, מסביר את הפעילות הביטחונית האקטיביסטית של דור תש"ח בשאיפתו לזכות במעמד, בכבוד וביוקרה בתחרות עם צמרת "האבות המייסדים", שהייתה מתונה ומאופקת יותר. האלימות הערבית, לפי בן-אליעזר, הייתה התירוץ המושלם שאפשר לצעירים להבטיח את מקומם בהנהגת היישוב.⁶⁵ יגיל לוי, אחד מתלמידיו של יונתן שפירא באוניברסיטת תל אביב, הבוחן אף הוא את שורשי ה"מיליטריזם" הישראלי, נוקט גישה רדיקלית יותר. הוא מתאר את "המדיניות המלחמתית" של ישראל הצעירה כפרי תהליך פוליטי פנימי, שאפשר למדינה לבצר את עליונותה ונתן צידוק לאפליה העדתית שאפיינה את המבנה החברתי שלה בעשורים הראשונים לקיומה.⁶⁶ לדברי לוי:

הקבוצות היהודיות העיקריות נשכרו ככל שהפעילות המלחמתית התעצמה... הישגים ישירים כדוגמת משאבים חומריים, יוקרה חברתית, רווחים

אלקטורליים ועוד, חברו להישגים עקיפים הנובעים בלעדית מתרומת פעולות התגמול לקיבוע הסכסוך בדמות אדמות ורכוש פלסטיני והרחקת כוח העבודה הפלסטיני משוק העבודה. יתר על כן, ככל שהסלמת הסכסוך ביססה את עליונות המדינה בזירה הפנימית באמצעות הממלכתיות, גברה יכולת המדינה להעניק לגיטימיות להבנייתה של חברה בלתי שוויונית שקבוצתיה האשכנזיות נהנות ממעמד דומיננטי.⁶⁷

כך נשזרים יחדיו הטיעונים השונים של הסוציולוגיה הביקורתית לכתב אישום מקיף נגד הציונות: התוקפנות המיליטריסטית נגד מדינות ערב ונגד הפלסטינים, הניצול הכלכלי והקיפוח העדתי אינם אלא פנים שונות של מנגנון דכאני אחד המכונה מדינת ישראל. בניגוד לשמאל הציוני, התולה את אשמת ההידרדרות הפוליטית, החברתית והביטחונית של המדינה ב"כיבוש" של 1967, הסוציולוגים הביקורתיים מאתרים את שורשי הרעה במלחמת 1948 ואף מוקדם יותר. יואב פלד ויגיל לוי מוצאים לנכון להדגיש נקודה זו במאמר שפרסמו בחיאוריה וביקורת בשנת 1993: "על פי תפישתנו, מלחמת ששת הימים איננה מהווה נקודת שבר", הם כותבים, "אלא חלק אינטגרלי של הסכסוך הישראלי-ערבי הנמשך זה מאה שנים. סכסוך זה כשלעצמו... מהווה אבן פינה של הסדר החברתי-פוליטי הישראלי".⁶⁸

התמקדותם של הסוציולוגים הביקורתיים בניתוחים היסטוריים מסוג זה גרמה, כך מסתבר, להסחת דעתם מן הסוגיות הנוגעות ישירות לחברה שבה אנו חיים כיום. ההיבטים העכשוויים של הסכסוך היהודי-ערבי, למשל, תופסים מקום מרכזי בעיצוב המציאות הישראלית, אך המחקר הסוציולוגי מתעלם מהם באופן מתמיה. השפעת פיגועי הטרור על הציבור הישראלי, ההשלכות החברתיות של קריסת הסכמי אוסלו, מגמות ההקצנה בקרב האוכלוסייה הפלסטינית – כל הנושאים הללו נדחקו בהדרגה לקרן זווית. מתוך 501 מאמרים שהוצגו בכנסים השנתיים של האגודה הסוציולוגית הישראלית בשנים 1998–2002 רק 4 דנים במישרין בהיבטים האקטואליים של הסכסוך.⁶⁹ יתר על כן, מאז 1989 הופיעו רק שני מאמרים על הנושא בכתבי עת בינלאומיים יוקרתיים בתחום הסוציולוגיה: הראשון עוסק בדפוס הפעולה של כוחות צה"ל ביהודה, שומרון ורצועת עזה; והשני עוסק בתהליך בניית קבוצות עילית פלסטינית. שני המאמרים מביעים הזדהות עם הפלסטינים ומציגים אותם כקרבנות הדיכוי והכיבוש הישראליים.⁷⁰ זאת ועוד: מתוך 30 עבודות דוקטור בסוציולוגיה שאושרו בידי האוניברסיטאות

הישראליות בשנים 1999–2002 רק אחת דנה בהיבטים אקטואליים של הסכסוך ושל התהליך המדיני.⁷¹

התמונה העולה מן הנתונים אכן עגומה למדי. נראה שחלק ניכר מן הסוציולוגים הישראלים בדור האחרון זנחו את משימתם העיקרית – ניתוח הנושאים המרכזיים של החוויה החברתית – בגלל להיטותם לקעקע את הזיכרון הקולקטיבי הלאומי. וכך, במקום לטפח את עצמאותה של הדיסציפלינה ולהרחיב את גבולותיה, הפכה אותה "הסוציולוגיה הביקורתית" לבבואה חיוורת של ההיסטוריוגרפיה הפוסט־ציונית.

ה

קשה עדיין להעריך את מלוא היקף השפעתם של הסוציולוגים הביקורתיים על דעת הקהל הישראלית ועל השקפת העולם של הסטודנטים הבאים בשערי הפקולטות למדעי החברה. ועם זאת, כבר בשלב הזה ניתן לקבוע כי פעילותם גרמה נזק ממשי לרמתו המקצועית של המחקר הסוציולוגי בארץ. מחקר זה, שהתבסס בעבר על ניתוח ההיבטים הייחודיים של החוויה הישראלית ועל מעקב צמוד אחר התפתחויות חברתיות אקטואליות, הלך ודעך בהשפעת סדר העדיפויות של ההגמוניה החדשה; אמינותו, מקוריותו, עדכניותו – כל אלה ספגו פגיעה קשה עם הפיכתה של האקדמיה לחממה של השקפת עולם רדיקלית.

אין בדברים אלו, כמובן, כדי לשלול את עצם נחיצותה של חשיבה ביקורתית. מובן שלא. לביקורת יש תפקיד מכריע בחיי הרוח, והיא משמשת נדבך מרכזי בכל מסגרת מדעית ואינטלקטואלית. אולם כאשר היא מגויסת לשירותה של אידיאולוגיה רדיקלית הופכת הביקורת למכשיר של שלילה ותו לא. מה שהיה פעם כלי רב־ערך בהתפתחותה של דיסציפלינה אקדמית, הפך עם הזמן אמתלה לניווט. הסוציולוגים הרדיקליים של הדור האחרון לא עוללו כל רע כשאימצו גישה ביקורתית בעבודתם; אבל הם שוגים שגיאיה קשה כאשר הם מפקירים בשמה של גישה זו מחויבויות אחרות שבהן כרוך עיסוקם המחקרי.

מחויבויות אלו כוללות, בין היתר, את הצורך לנתח את הסוגיות שבהן משתקף אופייה הייחודי של החברה הישראלית. דור המייסדים של

הסוציולוגיה הישראלית קנה לעצמו מוניטין בעולם הודות למחקרים חלוציים על נושאים ישראליים ייחודיים, ובעיקר תהליכי בינוי האומה וקיבוץ הגלויות. חוקרים אלו הבינו שישראל היא מעבדה חברתית מיוחדת במינה, דווקא משום שקשה להחיל עליה כמה מן הקטגוריות התיאורטיות המקובלות.⁷² מציאות זו לא השתנתה גם היום; לרשות הסוציולוגים הישראליים עומד שלל של אפשרויות למחקר. אפשר למנות רשימה ארוכה של נושאים שראוי לבחון מנקודת מבט סוציולוגית: תחיית השפה והתרבות העברית; כינונם של מוסדות דמוקרטיים ותפקודם במצב חירום מתמשך; השפעת פיגועי הטרור של הארגונים הפלסטיניים; הסדקים שנפערו במסגרות הזהות והתרבות שליכדו את הציבור הישראלי; עלייתם של כוחות פוליטיים סקטוריאליים וצמיחתן של תנועות מחאה למיניהן; מפעל ההתיישבות והחתימה ליצירת חברה שוויונית בקיבוצים ובמושבים; המאפיינים החברתיים והפסיכולוגיים של החיים בהתנחלויות; התמודדותם של אזרחי ישראל עם זיכרון השואה; יחסי ישראל והתפוצות; שירותם הצבאי של נשים ועולים חדשים, ועוד כהנה וכהנה. כמה מן הסוגיות הללו נבדקו מזוויות שונות בעבר, ועתה הן דורשות מבט מחדש; נושאים אחרים לא זכו עדיין לטיפול הולם. מדובר, ללא ספק, בכר פורה לפעילות מחקרית ענפה.

אם תחזור הסוציולוגיה הישראלית למסלול של התקדמות מתמדת, תהא זו בשורה התפתחות מבורכת לא רק לאקדמיה אלא לחברה הישראלית בכללותה. אחרי הכל, חשיבותו של המחקר הסוציולוגי חורגת מן העניין האינטלקטואלי הטהור; הוא מציב מראה מול פני החברה ותורם בכך להבנה העצמית שלה וליכולתה להתמודד עם חסרונותיה ופגמיה. אולם כדי שיוכלו למלא תפקיד חשוב זה, צריכים הסוציולוגים הישראלים להפנות את המבט הביקורתי גם כלפי התחום שבו הם עוסקים ולהתמודד באומץ עם המסקנות והלקחים הנובעים מבחינה עצמית זו.

אלק ד' אפשטיין הוא עמית חבר במרכז שלם. הוא מלמד בחוג לסוציולוגיה ומדע המדינה באוניברסיטה הפתוחה.

הערות

המחבר מבקש להודות למיכאל אוריזקי על עזרתו הרבה בעריכת המחקר הנוכחי, ולמשה ליסק ויוחנן פרס שתרמו מרעיונותיהם וממחשבותיהם. תודה לוויקטור עזריה, יושב ראש האגודה הסוציולוגית הישראלית, ולמרכזת האגודה, נטע ארנון, על שנתנו בידי מידע ופרסומים מן הכנסים השנתיים של האגודה בשנים קודמות.

1. אורי רם, עורך, החברה הישראלית: היבטים ביקורתיים (תל אביב: ברירות, 1993), עמ' 5.

2. לפי נתוני הלשכה המרכזית לסטטיסטיקה, מספר הסטודנטים בפקולטות למדעי החברה באוניברסיטאות בישראל (לא כולל מכללות ושלוחות של אוניברסיטאות זרות) עלה מ-14,475 איש בסוף שנות השבעים ל-33,680 איש בסוף שנות התשעים.

3. S.N. Eisenstadt, *Israeli Society* (New York: Basic Books, 1967); Joseph Ben-David, ed., *Agricultural Planning and Village Community in Israel* (Paris: UNESCO, 1964) ש"נ איינשטדט ואחרים, עורכים, רבדים בישראל: מקראה (ירושלים: אקדמון, 1968); משה ליסק, האליטות של היישוב היהודי בארץ ישראל בתקופת המנדט (תל אביב: עם עובד, 1981); דן הורוביץ ומשה ליסק, מיישוב למדינה: יהודי ארץ ישראל בתקופת המנדט הבריטי כקהילה פוליטית (תל אביב: עם עובד, 1977); דן הורוביץ ומשה ליסק, מצוקות באוטופיה: ישראל - חברה בעומס יחיד (תל אביב: עם עובד, 1990).

4. באותו הזמן הגישה הפונקציונליסטית הייתה הפרדיגמה הדומיננטית בסוציולוגיה בארץ ובעולם. גישה זו תופשת את החברה כמערכת המקיימת את עצמה תוך שמירה על לכידות תרבותית וחלוקה מבנית-תפקודית. הביקורת המושמעת היום נגד הפונקציונליזם אינה יכולה לבטל את העובדה שבהשפעתו צברה הסוציולוגיה הישראלית יוקרה מקצועית רבה וסללה את דרכה לחזית המחקר במדעי החברה.

5. נושא זה נידון במאמריי "מעצבי ההגמוניה או אאוטסיידרים מנוכרים? תפקידם של האינטלקטואלים הישראלים בעיצוב פניה של המדינה המתהווה", הציונות: מאסף לתולדות התנועה הציונית והיישוב היהודי בארץ ישראל, כרך כב (2000), עמ' 261-282; ו"למען החופש: מאבקי הציוניים של הפרופסורה הירושלמית לאחר הקמת המדינה", קתדרה לתולדות ארץ ישראל ויישובה 106 (דצמבר 2002), עמ' 139-176.

6. מיכאל קרן, העט והחרב: לבטיה של האינטליגנציה הישראלית, תרגם שמשון ענבל (תל אביב: רמות, 1991), עמ' 74.

7. אורי רם, "החברה ומדע החברה: סוציולוגיה ממסדית וסוציולוגיה ביקורתית בישראל", בתוך רם, החברה הישראלית, עמ' 10.

8. ממצאי מחקריהם סוכמו בספרים האלה: S.N. Eisenstadt, *The Absorption of Immigrants* (London: Routledge and Kegan Paul, 1954); Judith Shual, *Immigrants on the Threshold* (New York: Atherton, 1963).

9. אריה סימון, "על הישיגיהם של ילדי עולים בנגב", מנמוח ח (אוקטובר 1957), עמ' 343-368; לאה אדר, "לחקר הקשיים הלימודיים אצל ילדים עולים", מנמוח ז (אפריל

(1956), עמ' 139-180; שרה סמילנסקי, "ילדים הנכשלים בראשית דרכם בבית הספר ומשפחותיהם", מנוח ח (אוקטובר 1957), עמ' 430-445.

10. Moshe Lissak, *Social Mobility in Israeli Society* (Jerusalem: Israel Universities, 1969); Judah Matras, *Social Change in Israel* (Chicago: Aldine, 1965).

11. כך, לדוגמה, בדצמבר 1983 התפרסם בכתב העת מדינה. ממשל ויחסים בינלאומיים מאמרו של סמי סמוחה "עדתיות וצבא בישראל: תזות לדיון ולמחקר"; לצדו הופיעה תגובתו של משה ליסק "תגובה: תזות לדיון או קביעה מוקדמת של עמדות?" מדינה. ממשל ויחסים בינלאומיים 22 (חורף תשמ"ד), עמ' 5-38. בפברואר 1985 פורסם בכתב העת מנוח מאמר ביקורתי אחר של סמי סמוחה "ביקורת על גרסה ממוסדת עכנת של הגישה התרבותית בסוציולוגיה של יחסי עדות בישראל", מנוח כט (פברואר 1985), עמ' 73-92; וכעבור חצי שנה, באוגוסט 1985, פורסם באותו כתב עת מאמר תגובה מאת אליעזר בן-רפאל: "עדתיות - תיאוריה ומיתוס", מנוח כט (אוגוסט 1985), עמ' 190-204.

12. על מורשתו האינטלקטואלית של יונתן שפירא ראה זאב שטרנהל, "יונתן שפירא: אבי המחקר הביקורתי", סוציולוגיה ישראלית ב, חוברת 1 (1999), עמ' 11-21.

13. יונתן שפירא, אחדות העבודה ההיסטורית: עוצמתו של ארגון פוליטי (תל אביב: עם עובד, 1975).

14. יונתן שפירא, הדמוקרטיה בישראל (רמת גן: מסדה, 1977).

15. ראה ספריו של יונתן שפירא, עילית ללא ממשכים: דורות מנהיגים בחברה הישראלית (תל אביב: ספריית פועלים, 1984); לשלמון בחרתנו: דרכה של תנועת החירות - הסבר סוציולוגי פוליטי (תל אביב: עם עובד, 1989); חברה בשבי הפוליטיקאים (תל אביב: ספריית פועלים, 1996).

16. דבר העורכים, סוציולוגיה ישראלית ב, חוברת 1 (1999), עמ' 7.

17. סמי סמוחה, "מדיניות קיימת ואלטרנטיבית כלפי הערבים בישראל", מנוח כו (ספטמבר 1980), עמ' 33.

18. ראה סמי סמוחה, "ערבים ויהודים בישראל - יחסי מיעוט ורוב", מנוח כב (ספטמבר 1976), עמ' 420.

19. סמי סמוחה, "מדיניות קיימת ואלטרנטיבית כלפי הערבים בישראל", עמ' 17.

20. על חשיבותה של מלחמת לבנון בגיבוש זהותם הפוליטית של אנשי אקדמיה בישראל ראה קרן, העט והחרב, עמ' 133-134.

21. אני מקבל את התזה שהעלה בעניין זה נשיא המכון הבינלאומי לסוציולוגיה, לשעבר יושב ראש האגודה הסוציולוגית הישראלית, אליעזר בן-רפאל; ראה Eliezer Ben-Rafael, "Critical Versus Non-Critical Sociology: An Evaluation," *Israel Studies* 2:1 (Spring 1997), p. 190.

22. סמי סמוחה, "תמורות בחברה הישראלית - לאחר יובל שנים", אלפיים 17 (1999), עמ' 249.

23. כך כתב ברוך קימרלינג במכתבו מ-6 באפריל 2002 (המכתב הופץ באמצעות דואר אלקטרוני):

"Many of the Israeli academic community strongly oppose the present regime in Israel. In fact we're the only effective opposition to this fascist rule.... Boycotting us is counter-productive and causes great damage for the cause of ending the subjugation of the Palestinian people"

24. רונן שמיר ודן אבנון, "מרטין בובר והסוציולוגיה הישראלית", בתוך 50 ל-48: מומנטים ביקורתיים בתולדות מדינת ישראל, ערך עדי אופיר (ירושלים: ון ליר, 1999), עמ' 53.

25. מיכאל שלו, "עת לתיאוריה", חיאוריה וביקורת 8 (קיץ 1996), עמ' 225.

26. לאחר מינויו החליף יפתחאל את שמו ואת צבינו של כתב העת והוא מתקרא כעת *Hagar: International Social Science Review*.

27. אורן יפתחאל, "אתנוקרטיה, גיאוגרפיה ודמוקרטיה: הערות על הפוליטיקה של יהוד הארץ", אלפיים 19 (2000), עמ' 80.

28. יפתחאל, "אתנוקרטיה, גיאוגרפיה ודמוקרטיה", עמ' 81.

29. יפתחאל, "אתנוקרטיה, גיאוגרפיה ודמוקרטיה", עמ' 97.

30. אורי רם, "סוד החולשה החילונית", הארץ, 14 במאי, 1998.

31. כאן המקום לציין גם את קיומה של הגישה הפמיניסטית הרדיקלית, המאופיינת בכך שהחוקרות הדוגלות בה אינן מתמקדות רק בחקר מעמד האישה בסדר החברתי אלא גם מנתחות את הסדר החברתי מנקודת ראותן של נשים המוגדרות כ"מנוחשות". חלק נכבד מן המחקרים של דבורה ברנשטיין, ברברה סבירסקי, דליה מור, הנרייט דהאן-כלב, תמר רפפורט וחוקרות אחרות נכתבו מפרספקטיבה זו. החוקרות הללו מקבלות בדרך כלל את הנחות היסוד והממצאים של החוקרים המרקסיסטיים, אך מבקרות אותם משום שכביכול אינם מתייחסים במידה מספקת לנושאים הקשורים בהפליה המגדרית.

32. דבורה ברנשטיין, "מה שרואים משם לא רואים מכאן: היבטים ותובנות בהיסטוריוגרפיה הישראלית", סוציולוגיה ישראלית ב, חוברת 1 (1999), עמ' 30.

33. ראה שלמה סבירסקי, "לא נחשלים אלא מנוחשלים: מזרחים ואשכנזים בישראל – ניתוח סוציולוגי ושיחות עם פעילים ופעילות", מחברות למחקר ולביקורת, גיליון מיוחד (1981).

34. ראה Shulamit Carmi and Henry Rosenfeld, "The Emergence of Militaristic Nationalism in Israel," *International Journal of Politics, Culture and Society* 3:1 (Fall 1989), pp. 5-49; הנוסח העברי של המאמר התפרסם בשם "הכלכלה המדינית של הלאומיות המיליטריסטית בישראל", בתוך רם, החברה הישראלית, עמ' 275-327.

35. כרמי ורוזנפלד, "הכלכלה המדינית", עמ' 317. ראוי לציין שבשנת 1984 הוקדש גיליון שלם של מחברות למחקר וביקורת לחיבור מאת צ'רלס קימן, שכותרתו "אחרי האסון: הערבים במדינת ישראל, 1948-1950". זה היה החיבור הראשון שפורסם בישראל והטיל על המדינה את כל אשמת התהוותה של בעיית הפליטים הערבים.

36. כרמי ורוזנפלד, "הכלכלה המדינית", עמ' 286-287.

37. Baruch Kimmerling, *Zionism and Territory: The Socio-Territorial Dimension of Zionist Politics* (Berkeley: University of California, 1983); Gershon Shafir, *Land, Labor, and*

the Origins of the Israeli-Palestinian Conflict, 1882-1914 (Cambridge: Cambridge, 1989); Ilan Pappé, *The Making of the Arab-Israeli Conflict, 1947-1951* (London: Tauris, 1992).

38. גרשון שפיר, "קרקע, עבודה ואוכלוסייה בקולוניזציה הציונית: היבטים כלליים וייחודיים", בתוך רם, החברה הישראלית, עמ' 104-119; הציטוטים מעמ' 105.
39. שפיר, "קרקע, עבודה ואוכלוסייה", עמ' 112.
40. שפיר, "קרקע, עבודה ואוכלוסייה", עמ' 111.
41. שפיר, "קרקע, עבודה ואוכלוסייה", עמ' 112.
42. רם, "החברה ומדע החברה: סוציולוגיה ממסדית וסוציולוגיה ביקורתית בישראל", עמ' 31.
43. שפיר, "קרקע, עבודה ואוכלוסייה", עמ' 107.
44. ראה דיון מקיף יותר בנושא אצל רן אהרנסון, "ההתיישבות בארץ ישראל – מפעל קולוניאליסטי? 'ההיסטוריונים החדשים' מול הגיאוגרפיה ההיסטורית", בתוך פנחס גינוסר ואבי בראלי, עורכים, ציונות: פולמוס בן-זמנו (באר שבע: אוניברסיטת בן-גוריון, 1996), עמ' 340-354.
45. יהודה שנהב, "השוד המושלם", הארץ, מוסף הארץ, 10 באפריל, 1998, עמ' 14-15.
46. שנהב, "השוד המושלם", עמ' 16.
47. שלמה הלל, "הסילוף המושלם", הארץ, מוסף הארץ, 29 באפריל, 1998, עמ' 51-52.
48. ברנשטיין, "מה שרואים משם", עמ' 31.
49. ברוך קימרלינג, "סוחרי החרדות", הארץ, מוסף הארץ, 10 ביוני, 1994, עמ' 50-52.
50. לדיון מקיף בקלישותה של האנלוגיה הקולוניאלית ראה משה ליסק, "סוציולוגים 'ביקורתיים' וסוציולוגים 'ממסדיים' בקהילה האקדמית הישראלית: מאבקים אידיאולוגיים או שיח אקדמי ענייני", בתוך גינוסר ובראלי, ציונות: פולמוס בן-זמנו, עמ' 60-98.
51. בסך הכל הוצגו 69 מחקרים כאלה, כלומר כ-14 אחוזים מכלל המחקרים שהוצגו.
52. כתבי העת הללו הם: *American Sociological Review*; *American Journal of Sociology*; *British Journal of Sociology*; *Social Forces*; *Social Problems*.
53. שלמה זנד מציין שהסוציולוגים הביקורתיים הובילו, במידה רבה, את ההתנגדות לנראטיב ההיסטורי הציוני: "מגבלותיה האידיאולוגיים והמוסדיים של קורפורצית ההיסטוריונים המתמחים בנושאי הציונות וישראל הביאו לכך שדווקא בתחום הסוציולוגיה הופיעו חוקרים בעלי גישה היסטורית ביקורתית והשוואתית. ציונות וטריטוריה [מאת ברוך קימרלינג] לא היה הספר היחיד שכבר בנראטיבים הקונבנציונליים הקונצפטואליים המסורתיים. קרקע, עבודה ומקורות הסכסוך הישראלי-פלסטיני של גרשון שפיר... השלים מביחנות רבות את עבודתו של קימרלינג, אך במקום להסתפק בהיבטים הספציפיים של כיבוש האדמה הוא העדיף להעמיד במרכז מחקרו את התפתחות עולם העבודה במפעל הציוני... המרתק

הוא שדווקא דרכי הבעה סוציולוגיות מובהקות... העניקו לגיטימיות אוניברסיטאית לביטול הייחודיות שנקבעה לה על ידי ההיסטוריוגרפיה המסורתית. מאבקו של הממסד ההיסטוריוגרפי על שמירת ייחודיות זו... החל להתערער מכיוון לא-צפוי". שלמה זנד, "הפוסט-ציוני כסוכן זיכרון 'לא מורשה' – על מבני ייצור העבר בישראל", אלפיים 24 (2002), עמ' 224-225.

54. Laurence J. Silberstein, *The Post-Zionism Debates* (New York: Routledge, 1999), p. 2.

55. אורי רם, "בזכות השכחה", בתוך אופיר, עורך, 50 ל"48, עמ' 349.

56. אורי רם, "זיכרון וזהות: סוציולוגיה של ויכוח ההיסטוריונים בישראל", תיאוריה וביקורת 8 (1996), עמ' 20.

57. אורי דודזון, "קיפאון ואבולוציה בנראטיב החינוכי בישראל", הרצאה בכנס הסוציולוגי השנתי השלישים של האגודה הסוציולוגית הישראלית, ראה חוברת תקצירים של הכנס (ראשון לציון: המכללה למינהל, 1999), עמ' 14.

58. ברוך קימרלינג, "הוויכוח על ההיסטוריוגרפיה הציונית", הרצאה במרכז לחקר הציונות, היישוב וההיסטוריה של מדינת ישראל (ירושלים: האוניברסיטה העברית, 1994), עמ' 1.

59. יעקב שביט, "לאומיות, היסטוריוגרפיה ורביזיה היסטורית", בתוך גינוסר ובראלי, ציונות: פולמוס בן זמננו, עמ' 264.

60. Yael Zerubavel, *Recovered Roots: Collective Memory and the Making of Israeli National Tradition* (Chicago: University of Chicago, 1995).

61. Nachman Ben-Yehuda, *The Massada Myth: Collective Memory and Mythmaking in Israel* (Madison: University of Wisconsin, 1995).

62. Nachman Ben-Yehuda, *Sacrificing Truth: Archaeology and the Myth of Massada* (New York: Humanity Books, 2002), p. 180.

63. Baruch Kimmerling and Joel Migdal, *Palestinians: The Making of a People* (New York: Free Press, 1993).

64. גרשון שפיר, "הקדמה למהדורה החדשה של 'קרקע, עבודה והסכסוך הישראלי-פלסטיני 1882-1914'", תיאוריה וביקורת 8 (קיץ 1996), עמ' 250.

65. אורי בן-אליעזר, דרך הכוונת: היווצרותו של המיליטריזם הישראלי 1936-1956 (תל אביב: דביר, 1995); ראה גם אורי בן-אליעזר, "טשטושה של ההבחנה בין מדינה לבין חברה בישראל: הגניאולוגיה של 'החלוקי'", מנמוח לז (מרץ 1996), עמ' 207-228.

66. Yagil Levy, *Trial and Error: Israel's Route from War to De-Escalation* (Albany: SUNY, 1997).

67. יגיל לוי, "מדיניות מלחמתית, יחסים בינעדתיים והתפשטות פנימית של המדינה: ישראל 1948-1956", תיאוריה וביקורת 8 (קיץ 1996), עמ' 218.

68. יגיל לוי ויואב פלד, "השבר שלא היה: הסוציולוגיה הישראלית בראי מלחמת ששת הימים", תיאוריה וביקורת 3 (חורף 1993), עמ' 115.

69. רק מאמר אחד מהם, שהוצג בכנס שהתקיים בשנת 1998 בידי תמיר שורק, אז תלמיד מחקר באוניברסיטה העברית, עסק בניתוח פעולות הטרור של הארגונים הפלסטיניים. ראה תמיר שורק, "הקרבת חיים בחברה בעלת זהות דתית-לאומית", הרצאה בכנס הסוציולוגי השנתי העשרים ותשע של האגודה הסוציולוגית הישראלית, חוברת התקצירים של הכנס (חיפה: אוניברסיטת חיפה, 1998), עמ' 40.

70. ראה James Ron, "Savage Restraint: Israel, Palestine, and the Dialectics of Legal Repression," *Social Problems* 47:4 (November 2000), pp. 445-472; Andre Elias Mazawi and Abraham Yogev, "Elite Formation Under Occupation: The Internal Stratification of Palestinian Elites in the West Bank and Gaza Strip," *The British Journal of Sociology* 50:3 (1999), pp. 397-418.

71. העבודה הזאת, שכותרתה השפעות מצב מחמשך על אי-ודאות על תהליכים אישיים וחברתיים - יחיד וקהילה ברמת הגולן תחת איום עקירה בשנים 1995-1996, הוגשה בידי שרה ארנון ואושרה באוניברסיטת חיפה.

72. להבנה דומה הגיעו גם אנשי מדע המדינה העוסקים בישראל, כפי שמדגיש אשר אריאן: "אנשי מדע המדינה, המנסים להשוות מערכות פוליטיות, מתקשים לשבץ את ישראל במסגרות שלהם. סרטורי, שעסק בניתוח מפלגות פוליטיות, סבור ששלטונה הממושך של מפא"י היה תופעה חריגה; ליפהרט, שחקר את מערכות היחסים בין קבוצות עדתיות, דתיות ולשוניות גדולות, התקשה לשלב את ישראל בקטגוריות המיון שלו בשל דמותה הייחודית. כאשר בוחנים את היחסים בין הצבא למגזר האזרחי, או את ההצלחה בבלימת אינפלציה משתוללת מבלי לגרום לאבטלה חמורה או לזעזועים פוליטיים או חברתיים, ישראל נתפשת לעתים קרובות כתופעה יוצאת דופן, והדיונים במודרניזציה של הפוליטיקה מוציאים את ישראל מחוץ לדפוסים מקובלים רבים". אשר אריאן, הרפובליקה הישראלית השנייה: פוליטיקה ומשטר לקראת המאה העשרים ואחת, תרגם ברוך קורות (תל אביב: אוניברסיטת חיפה וזמורה-ביתן, 1997), עמ' 13-14.